

Бекитемин

Кыргыз Республикасынын

Эл аралык университети

ректору, э.и.д., проф. А. А. Адиева

«17» 01 2020-ж

**«Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу»
дисциплинасы боюнча мамлекеттик**

аттестациялык сынактын

ПРОГРАММАСЫ

Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети Азыркы тилдер кафедрасынын жыйынында каралып №5 протокол 17.01 2020-ж., университеттин усулдук кеңеши тарабынан жактырылды №5 протокол 17.01 . 2020-ж

КРЭАУнун күндүзгү бөлүмүндө окуган бардык адистиктеги студенттери үчүн “Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу” дисциплинасы боюнча мамлекеттик аттестациянын программасы боюнча сабактар биринчи курстарда окутулуп, студенттер жыйынтыктоочу модудук тестирлөөдөн өтүшүп, сынак тапшырышат.

КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин №1107/1 17.09.2019-ж. буйругунун негизинде 2-курстун студенттери “Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу” дисциплинасынан жыйынтыктоочу мамлекеттик аттестациялык сынактан өтүшөт.

Түзүлгөн программанын негизинде мамлекеттик аттестациянын алдында студенттерге лекциялар окулуп, консультациялар өткөрүлөт.

“Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу” дисциплинасы
боюнча мамлекеттик аттестациялык сынактын материалдарынын
МАЗМУНУ

1. Дисциплинанын максаты: Студенттерди өз адистиктеринин негизинде кыргыз тилин окутууда ар кыл темадагы тексттер менен иштөө аркылуу адабий тилдин нормасында оозеки жана жазуу ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүп, сабаттуу жазууга жетишүүлөрүнө багыт берүү; көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү; ээ болуучу адистиктерин өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү болуп саналат.

Кыргыз адабияты сабагынан студенттерди кыргыз адабиятынын классикага айланган көркөм чыгармалары жана аны жараткан жазуучулардын өмүрү менен тааныштыруу. Ошону менен бирге кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын нускалуу маданий мурастарын тааныштыруу аркылуу акын-жазуучулардын чыгармаларын окутуу менен дүйнөнү кабылдоодогу эстетикалык табитин ойготуп, өнүктүрүп, атуулдук, адеп-ахлактык позициясын бекемдөө.

2. Дисциплинаны окутуунун милдети:

-студенттердин кыргыз тилинин фонетикалык тутумун, байланыштуу кептин үлгүлөрүн (кептин стилдерин, түрлөрүн), лексико-фразеологиялык байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, пунктуациялык жана орфоэпиялык ченемдери менен эрежелерин практикалык негизде өздөштүрүп, өз кебинде колдонууга үйрөтүү.

-кыргыз тилинин лексика-грамматикалык каражаттарын, көркөм сөз каражаттарын орду менен туура колдонуу аркылуу өз оюн эркин, так сүйлөй жана жаза билүүсүнө жетишүү;

-сөз байлыгын өстүрүү; сөздүн маанисин туура түшүнө билүүгө үйрөтүү;

-тексттер менен иштөө аркылуу кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн (сүйлөө, угуу, жазуу, окуу) колдонууга, сабаттуу жаза билип, турмушта колдоно алууга, коомдук чөйрөдө маданияттуу сүйлөөгө көнүктүрүү.

-кыргыз адабиятынан көркөм чыгармаларды окутуу менен студенттерди эли-жерин таанууга, сүйүүгө, тарыхты билүүгө, каада-салтты жана маданиятты үйрөнүүгө, адептүү-маданияттуу болууга чакыруу; кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы, акындар поэзиясы, жазма адабиятыбыздын башаты, кыргыз профессионал адабияты боюнча билимдерин андан ары тереңдетүү;

-кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүү жана тереңдетип билүү менен, студенттерди кыргыз тилин эне тил катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн куралы катары кыргыз тилин кастарлап, илим-билимди, тандап алган кесибин өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү.

3.Төмөнкүдөй билгичтиктерге ээ болуу болжолдонот:

-кыргыз адабий тили менен говор, диалектилердин айырмасын жана кыргыз адабий тилинин кызматын, колдонулушун түшүнүүгө;

-орфография жана орфоэпия ченемдерин, эрежелерин, принциптерин өздөштүрүүгө; адабий тилде сабаттуу жаза билүүгө жана туура сүйлөй билүүгө;

-татаал сөздөрдүн жазылышын билүүгө;

-тыныш белгилеринин коюлуш эрежелерин өздөштүрүүгө;

-кептин оозеки жана жазма стилдерине мүнөздүү болгон тил каражаттарын билүү менен тексттерди түзө алууга;

-жат жазуу, баяндама, дил баян жумуштарын жүргүзүүгө;

-оозеки жана жазуу түрүндө өзүлөрүнүн же башкалардын ой-пикирин мазмундуу, ырааттуу билдире алууга;

-көркөм, таасирдүү окуй алууга;

- адабий чыгармаларды талдай билүүгө;

-көркөм адабий чыгармаларды көп окууга көнүгүүгө;

-үйрөнүлүп жаткан чыгармалардын жаралуу тарыхы, алардын идеялык-көркөмдүк касиети, андагы доордун мүнөзүнүн берилиши жөнүндө билүүгө;

-ар бир чыгарма боюнча дил баян жаза алууга.

“Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу” дисциплинасы боюнча мамлекеттик аттестациялык сынактын тесттик суроолору ушул программанын негизинде түзүлүп, компьютердик тестирлөө түрүндө жүргүзүлөт. Мамлекеттик аттестациялык сынактын тесттик суроолору 60 суроодон турат (12 суроодон турган 5 вариант), 40 суроосу кыргыз тилден, 20 суроосу кыргыз адабиятынан.

Сынактын тесттик суроолору кыргыз тил илиминин бардык бөлүмдөрү, элдик оозеки чыгармачылык, кол жазма адабият, кыргыз профессионал адабияты боюнча камтылган суроолордон түзүлгөн.

Мамлекеттик сынакка студенттерди даярдоо үчүн сунуш кылынган талаптарда кыргыз тилин жана кыргыз адабияттын окуп-үйрөнүү учурунда өздөштүрүшкөн билимдери бардык тараптан камтылышы керек.

Сынакта мамлекеттик сынактын комиссия мүчөлөрү тарабынан студенттердин билимин баалоодо кыргыз тили жана адабияты боюнча программаны канчалык деңгээлде өздөштүргөндүктөрү негиз болот.

«Кыргыз тилинин жана адабиятынын практикалык курсу» дисциплинасынын кыскача мазмуну

1-тема. Текст. Кеп жана кептин стилдери

Текст. Тексттин бөлүктөрү, тексттеги абзац, микротема. Тема менен негизги ойдун сүйлөмдөгү орун тартиби.

Тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу тил каражаттары. Текст боюнча машыгуу иштери:

- тексттеги абзацтардын негизги маанилерин аныктоо;
- даяр тексттин үлгүсүндө экиден кем эмес абзацтан турган текст түзө билүүгө машыгуу;
- текстти түзүп турган сүйлөмдөрдү тема менен андагы негизги ойдун түз жана өзгөргөн терс экспрессивдүү орун тартибин аныктоо;
- сүйлөмдөрдөн өз ара ички маанилик жактан байланышуусунун жолдору боюнча текст түзө билүү.

Расмий иштиктүү стиль, анын мүнөздүү белгилери, колдонулуш милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, колдонулган тил каражаттары. Расмий иш кагаздары- мыйзам, буйрук, указ. Расмий эмес иш кагазы боюнча өтүлгөндөрдү тереңдетип жана алардын татаал түрлөрүн өздөштүрүү.

Кептин стилдеринин стилдик белгилери боюнча өз ара карым-катышы. Илимий стилде аткарылуучу практикалык иштерге түшүнүк. Реферат. Конспект. Цитата.

Публицистикалык стилде аткарылуучу практикалык иштер тууралуу түшүнүк. Интервью. Репортаж.

- мурда өздөштүрүлгөн же даяр үлгүнүн негизинде белгилөө;
- студенттердин өздөрүн журналисттик жана интервью берүүчүнүн ролуна коюп, оозеки маек уюштуруп жана жаздырып такшалтуу.

2-тема. Кептин түрлөрү. Баяндоо. Сүрөттөө. Ой жүгүртүү

Кептин түрлөрү менен кептин стилдеринин карым-катнашы, өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк.

Кептин стилдеринин бири-бири менен болгон байланышына, өзгөчөлүктөрүнө токтолуу. Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери:

-тексттин тутуму кептин бир эле түрүнүн же бир нече түрүнөн тургандыгын аныктай алууга үйрөтүү;
-көркөм стилдеги тексттен баяндоо жана сүрөттөө кебинин элементтерин таап, алардын көркөм стиль менен карым-катнашын аныктоо;
-текстте кептин түрлөрүнүн айкашып келишин жана алардын аралаш колдонулуш чектерин аныктай алуу (кептин түрлөрүнүн айкашып келүүсү: баяндоо-ой жүгүртүү-баяндоо, баяндоо-сүрөттөө).

Орфография жөнүндө түшүнүк. Кыргыз орфографиясынын принциптери. Кыргыз орфографиясынын эрежелери.

Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн жана мүчөлөрүнүн жазылышы (морфологиялык принцип, фонетикалык принцип, дифференциалык принцип, тарыхый принцип).

3-тема. Морфологиялык принципте уңгу сөздөрдүн бир түрдүү жазылышы.

М: комусчу эмес комузсу; көрүмбөйт эмес көрүнбөйт, ж.б.

Фонетикалык принципте сөз мүчөлөрүнүн жазылышы, тактап айтканда уңгуга уланган мүчө кандай өзгөрүүгө учурап айтылса, ошол тыбыштык түрү жазууда толук сакталат.

М: илик жөндөмөсүнүн –нын мүчөсү 12 вариантка ээ. Көптүк түрдүн –лар мүчөсү да 12 вариантка ээ.

4-тема. Кыргыз орфографиясынын эрежелеринин системасы

- 1.Сөздөрдүн уңгусунун жана сөз мүчөлөрүнүн жазылыш эрежелери.
- 2.Сөздөрдү бирге, бөлөк жана араларына дефис белгисин коюп жазуунун эрежелери.
- 3.Баш тамгаларды коюп жазуунун эрежелери.
- 4.Сөздөрдү ташымалдап жазуунун эрежелери.

Орфоэпиянын негизги эрежелери.

Адабий тилдеги туура айтуу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы.

1. Адабий тилде тыбыштардын туруктуу сакталышы.
2. Жергиликтүү диалектилердин колдонулушу.
3. Айрым диалектилерде сөздөрдүн орфоэпиянын ченеми боюнча жазылышы.

5-тема. Пунктуация. Тыныш белгилерин коюу эрежелери

Студенттерге кыргыз тилиндеги тыныш белгилеринин коюлушунун негизги эрежелерин түшүндүрүү менен аны турмушта колдоно алууга үйрөтүү.

Кыргыз тилиндеги тыныш белгилерди туура коюу үчүн төмөндөгүдөй үч принцип жетекчиликке алынат: а) айтылуучу ойдун мааниси; б) грамматикалык эрежелер; в) кептин интонациясы.

6-тема. Лексика. Лексикология

Лексиканын баюу жолдору.

Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, ошол тилдин сөздүк курамын же лексикасын түзөт. Сөздүк курам же ошол тилдин лексикасы жөнүндөгү тил илиминин бир бөлүгү лексикология болуп саналат. Коомдук турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, түрдүү өзгөрүүлөргө жараша адаамдардын да түшүнүгү, аң-сезими оркундөп, өсүп-өнүгүп турат. Мындай тилдик кубулуштар тилдин лексикалык курамына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат.

Омоним, Синоним, антоним анын түрлөрү

Омонимдер алардын пайда болуу жолдору. Омоним менен көп маанилүү сөздөрдүн окшоштугу, айырмачылыгы. Синоним, алардын түрлөрү, пайда болуу жолдору. Антонимдер, алардын түрлөрү.

Неологизм, тарыхый сөздөр. Табу, эвфемизм

Кыргыз тилинин лексикасындагы пассивдүү сөз катмарлары, алардын түрлөрү архаизмдер, неологизмдер алардын жалпылыктары жана айырмачылыктары.

Сөздөрдү тергеп, сылык айтуу (табу, эвфемизм). Историзм алардын пайда болушу активдүү сөз байлыгына айланышы. Кыргыз адабий тили жана жергиликтүү диалектилери жөнүндө жалпы маалымат.

Диалектология. Кыргыз тилинин диалектилери

Диалектология жөнүндө түшүнүк. Кыргыз тилинин диалектилери. Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзүнүн кээ бир фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен адабий тилден айырмаланышы.

7-тема. Фонетика. Фонетика жөнүндө түшүнүк

Фонетика жөнүндө түшүнүк. Тыбыш жана тыбыш жасоочу органдар жана тыбыштардын жасалышы. Тыбыш жана тамга, алардын бири-биринен айырмасы. Тыбыштардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшү. Үндүү тыбыштар жана алардын бөлүнүшү: тилге карай жоон жана ичке, эринге карай эриндүү жана эринсиз, жаакка карай кең жана кууш; айтылышына карай кыска жана созулма болуп бөлүнүшү, алардын жазылышы.

Үнсүз тыбыштар алардын жумшак, каткалаң, уяң болуп бөлүнүшү, түгөйлүү, түгөйсүз болуп келиши; алардын айтылышы жана жазылышы. Баш жана кичине тамгалар. Алфавитте тамгалардын жайгашуу тартиби, анын коомдо колдонулуш маанилери.

Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна карай бөлүнүшү: уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, кош эринчилдер, эрин тишчилдер.

Үнсүздөрдүн жасалуу ыгына карай бөлүнүшү: жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капталчыл, дирилдеме.

Үндүү тыбыштар жана алардын бөлүнүшү: тилге карай жоон жана ичке, эринге карай эриндүү жана эринсиз, жаакка карай кең жана кууш; үн узундугуна карай кыска жана созулма болуп бөлүнүшү, алардын жазылышы. Үнсүз тыбыштар алардын жумшак, каткалаң, уяң болуп бөлүнүшү, түгөйлүү, түгөйсүз болуп келиши; алардын айтылышы жана жазылышы. Баш жана кичине тамгалар. Алфавитте тамгалардын жайгашуу тартиби, анын коомдо колдонулуш маанилери.

Муун, анын түрлөрү. Сөздөрдү муунга ажыратуу. Ташымал, анын эрежелери. Интонация, анын оозеки, жазуу кебиндеги мааниси.

Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчип үндөшүүлөрү (мал-чы, кой-чу, уй-чу).

Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы жана жазылышы (карала-кара ала, торжорго-тору жорго). Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп өзгөрүлүшү (нан-га, таш-ка, завод-дор).

Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн (н,з,ч) артка карай өзгөрүлүп айтылышы, алардын жазылышы (тузсуз-туссуз, жыгаччы-жыгаччы).

Кыргыз тилиндеги муундардын бөлүнүшү: ачык, жабык, туюк муундар. Кыргыз тилиндеги басымдын коюлушу.

Сөздөрдүн ташылып жазылышы. Ташылып жана ташылбай жазылган сөздөр.

8-тема. Фразеология. Макал-лакаптар.

Фразеологизмдер жана алардын мүнөздүү белгилери. Фразеологизмдердин макал-лакаптар менен окшоштугу жана айырмасы. Фразеологизмдердин жеке сөз менен синонимдик катышты түзүшү, алардын кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөр.

Фразеологиялык айкаштар, фразеологиялык ширешүүлөр, фразеологиялык бирдиктер.

9-тема. Морфология жөнүндө түшүнүк

Морфология-сөздөрдүн грамматикалык мааниси менен формасын, жасалышын жана сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү. Сөздөрдү сөз түркүмүнө карата ажыратуунун принциптери (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик). Маани берүүчү, кызматчы жана өзгөчө сөз түркүмдөрү. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө төмөнкүлөр

кирет: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч. Кызматчы сөздөр: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр. Өзгөчө сөз түркүмдөрү: сырдык сөздөр, тууранды сөздөр. Кыргыз тилиндеги сөздөр эки жол менен жасалат: морфологиялык жана синтаксистик жол.

10-тема. Синтаксис. Сөз айкашы

Синтаксис - морфология сыяктуу грамматиканын бир бөлүгү. Синтаксис грек тилиндеги *sintaksis* («түзүү, биригүү, кошуу») деген сөздөн алынган.

Синтаксис-сүйлөмдүн түрлөрүн, сөз айкаштарынын түзүлүшүн жана алардын тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу эрежелерин эрежелерин үйрөтөт. Синтаксис эки бөлүмдөн турат: сөз айкашы жана сүйлөм. Сөз айкашы толук маани берген эки же андан ашык сөздөрдүн айкашынан түзүлүп, түшүнүктүн ортосундагы ар түрдүү мамилени билдирет. Сүйлөм-тилдин ички мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык грамматикалык жактан уюмдашып, кадыресе ойду билдирген кеп бирдиги. Сүйлөмдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү: жөнөкөй жана татаал сүйлөм. Сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү, баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай бөлүнүшү: эки тутумдуу жана бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр.

11-тема. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү

Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү: жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм, буйрук сүйлөм, аны уюштуруучу каражаттар. Суроолуу сүйлөмдүн маанилери, суроолуу сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер. Илептүү сүйлөм, аны уюштуруучу каражаттар. Илептүү сүйлөмдүн маанилери жана коюлуучу тыныш белгилер.

12- тема. Сүйлөмдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү. Жөнөкөй сүйлөм . Татаал сүйлөм

Сүйлөмдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү (жөнөкөй жана татаал сүйлөм)

Азыркы кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн: жалаң сүйлөм, жайылма сүйлөм, толук сүйлөм, кемтик сүйлөм, атама сүйлөм, ээсиз сүйлөм деген түрлөрү бар.

Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан бири-бири менен өз ара тутумдашып келип, бирдиктүү бир татаал ойдон кабар билдирген татаал сүйлөм жөнүндө түшүнүк.

Азыркы кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү тең байланыштагы татаал сүйлөм жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп эки чон топко бөлүштүрөбүз.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү жагынан бири-бирине багынбай өз ара тең укукта туруп, бири-бири менен интонация же байламталар аркылуу байланышып келип, биримдик бүтүн бойдон кандайдыр бир кабарды билдирип турса, тең байланыштагы татаал сүйлөм болот.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү: баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм. Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтук жана чакчыл түрмөктөр менен окшоштугу, айырмасы. Баш жанан багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилер. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү.

13-тема. Сүйлөм мүчөлөрү. Баш жана айкындооч мүчөлөр жөнүндө түшүнүк.

Ээ, анын грамматикалык түзүлүшү, жөнөкөй жана тутумдаш ээ. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Сүйлөмдүн баяндоочу, анын ээге карата сан, жак боюнча ээрчиши. Баяндооч, анын грамматикалык түзүлүшү, жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочтор. Баяндоочтун түрлөрү: атоочтук жана этиштик баяндооч. Баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу.

Аныктооч, анын грамматикалык түзүлүшү; жөнөкөй жана тутумдаш аныктоочтор. Аныктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Аныктооч менен аныкталгычтын маанилик катыштары.

Толуктооч, анын грамматикалык түзүлүшү, жөнөкөй жана тутумдаш толуктоочтор. Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Толуктоочтун түрлөрү, тике жана кыйыр толуктоочтор.

Бышыктоочанын грамматикалык түзүлүшү, жөнөкөй жана тутумдаш бышыктоочтор. Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери. Бышыктоочтун маанилик түрлөрү: мезгил жана орун бышыктооч, себеп жана максат бышыктооч, сыпат жана сан-өлчөм бышыктооч. Чакчыл түрмөктөрдүн бышыктоочтук милдетти аткарышы.

Кыргыз адабияты боюнча темалар

1-тема. Кыргыз жазма адабиятынын тарыхы

Кыргыздар Орто Азия элдеринин ичинен эң байыркы элдеринин бири. Кыргыз жазма адабияты түрк элдериники сыяктуу төртүнчү, алтынчы кылымдарда башталат. Ага далил катары байыркы Орхон-Эне - Сей жазма эстеликтери жөнүндө жалпы маалымат берилет. Байыркы доор жана кыргыз

эли . Орхон - Эне - Сай жазуулары –кыргыз элинин байыркы маданиятынын күзгүсү . Таш бетине жазылган сырлардын ачылыш тарыхы . Тексттердин маани –мазмуну , Орхон- Эне- Сай тексттеринин өзгөчөлүктөрү, тилдик жактан азыркы кыргыз тили менен катышы. Жусуп Баласагын . “Кут алчу билим”-байыркы түрк жазуусу. Махмуд Кашкари . “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы”- түрк тилиндеги алгачкы сөздүк .

2- тема. Элдик оозеки чыгармачылык

Ондогон кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү узак жол басып, жалпы адам баласынын тарыхый жолунда кимге таандык экени билинип турган изин калтырып, тынымсыз күрөштө болуп, өмүр-жашоо деген өзгөчө татаал чыйырдын миңдеген тоскоолдуктарынан өтүп, эл катары өзүнө таандык өзгөчө белгилерин жоготпой сактап, тээ байыртадан бери келе жаткан түптүү эл-кыргыздардын ата-бабалары бүгүнкү урпактарга мурас калтырып кеткен баалуу-байлыктарынын мааниси, көлөмү боюнча орчундууларынын бири-элдик оозеки көркөм чыгармачылыгы.

Элдик оозеки чыгармачылыктын казынасынан. Эмгек ырлары: “Оп майда”, “Бекбекей”, “Шырылдаң” Каада-салт ырлары. Ырлардын аткарылыш бөтөнчөлүктөрү.

“Манас” эпосунун изилдениш тарыхы. “Манас” эпосунун сюжети, образдары

“Манас” бөлүмүнүн негизги өзөк окуялары, образдар тутуму, темасы, идеясы. Өзөктүү окуялардын сюжеттери: кыргыздар көргөн азап-тозоктор; окуянын өткөн жери; Жакып жана анын баласыздыгы. Манастын төрөлүшү. Баатырдын бала чагы. Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого келиши. Алмамбеттин окуясы. Баатырдын үйлөнүшү. Көз камандар окуясы. Көкөтөйдүн ашы. Чоң казат. Кичи казат. Манастын өлүмү.

“Семетей”, “Сейтек” эпосторунун сюжети, образдары.

Негизги өзөк окуялары (сюжет), образдар тутуму, темасы, идеясы.

3-тема. XIX-XX кылымдагы эл ырчыларынын чыгармачылыгы

XIX кылымдагы кыргыз тарыхы: Кокон хандыгы, уруулук чабыштар, элдин аң-сезимине таасир эткен башка жагдайлар, падышалык колонизаторлордун келе башташы. Ырчылардын чыгармачылыгында көркөм чагылдырылышы. Замана агымынын өкүлдөрү. Калыгул Бай уулунун “Акыр заман”, Арсанбек Буйлаш уулунун “Тар заман”, Молдо Кылычтын “Акыр заман” чыгармаларында замананын чагылдырылышы.

Токтогул Сатылганов-акын жана композитор, акындардын устаты. Жеңижоктун акын катары калыптанышы. Ыр жаратуу чеберчилиги. Барпы Алыкуловдун аалам, адам, күн, шамал жөнүндө акындын ой-жүгүртүүлөрү.

Кыргыз профессионал адабиятынын жаралышы.

4-тема. Аалы Токомбаевдин «Менин метрикем» поэмасы

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында А.Токомбаев таланттуу акын, жазуучу катары эң көрүнүктүү орунда турат. Кыргыз адабиятын өнүктүрүүдө кошкон салымы зор болгон.

«Менин метрикем» (1955) поэмасында автор кыргыз элинин илим-билимден артта калган өткөндөгү кайгылуу турмуштун лирикалык каармандын өмүрүнлөгү бир кичинекей деталь аркылуу жалпылаштырат. Эпикалык-социалдык маанисинин тереңдиги жагынан А.Токомбаев адатта каармандардын мүнөзүн, ички дүйнөсүн, психологиялык,эволюциялык өсүү процессин реалдуу көрсөтүү үчүн жазуучу чындыктын бардык жактарын бирдей эле деңгээлин сүрөттөй бербестен, ал ушул турмуштук фактылардын ичинен эң негизгилерин, кичине, чоңуна карабастан, эң керектүүлөрүн алуусу керек. Ошондой эле каармандын кулк-мүнөзүн майда-барат белгилерине чейин бирдей даражада сүрөттөй берүү да түптүү образдын түзүлүшүнө алып келбейт. Анткени ар бир адамдын жеке мүнөзүнө тийиштүү майда-барат жактары менен бирге анын жетектеп жүрүүчү башкы мүнөзү, башкы белгилери да болот. Жазуучу анын мына ушул типтүү мүнөзүн басым кое сүрөттөп, образдын жекелик касиеттерин да эстен чыгарбоого аракет кылган.

Адабияттар:

1. К. Артыкбаев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы”- 1992
269-270-беттер
 2. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987
 3. **Менин метрикам:** Ырлар, поэма. – Ф.: Мектеп, 1979. – 80 б
 4. Чыгармалар жыйнагы: 2 томдук. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
1-т. 1988.
2-т. 1988.
- Тандалган чыгармалардын 3 томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1972.

5-тема. Касымалы Жантөшевдин “Ашуу ашкан суу” повести

Кыргыз эл жазуучусу, көрүнүктүү прозаик жана драматург Касымалы Жантөшев “Ашуу ашкан суу” өңдүү фантастикалык жанрда жазылган повестинде жаштардын романтикалык ой-кыялдарын козгоо багытында аз болсо да ийгиликтерге жетише алган. Фантазияны илимдин жетишкендиктерине жана илимий гипотезаларга негиздөө жазуучудан чоң даярдыкты талап кылат. К.Жантөшев бул повесттерде ошол талаптарга жооп берүү үчүн көп аракет жумшаган. Муну аталган повесттердин мазмуну, алардагы көтөрүлгөн маселелер толук ырастайт.

Адабияттар:

1. Ашуу ашкан суу. - Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1955. - 300 б.
2. К. Артыкбаев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы”- 1992
317-б.

3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987.
Тандалган чыгармалар. - Ф.: Кыргызстан, 1972.

1-т.

2-т.

3-т.

Интернеттеги шилтемелер

<https://sputnik.kg/culture/20160221/1022584917.html>

<http://tyup.net/page/zhantoacutecopyshev-kasymaly-1904-1968>

<https://www.turmush.kg/news:228083>

<https://www.super.kg/kabar/news/93909/>

6-тема. Токтоболот Абдымомунов “Атабектин кызы” драмасы.

Кыргыздын улуттук драматургиясына негиз салгандардын бири. Абдымомуновдун ысымы менен кыргыз драматургиясынын өсүп-өнүгүшү, бүгүнкү күндөгү жетишкен деңгээли ажырагыс байланышта. Ал көбүнчө моралдык-этикалык темаларга кайрылып, аларды драматургиянын «стилинде» олуттуулук менен баяндаган. Психологиялык жактан ишенимдүү, жекече мүнөзгө ээ, типтештирилген каармандардын тобун жараткан.

Анын драматургиясынын коллизиясын биринчи кезекте, моралдык, ыймандык, этикалык маселелер түзөт. Образдарынын чөйрөсү да өз замандаш ителлигенциясы, ошолордун ыймандык, моралдык принциптери, жаңылганы-жазганы.

Анын «Атабектин кызы» драмасында инсандын моралдык этикалык жактан жетилиши, адеп ахлагынын өркүндөшү, индивидуалдуу калыптанышы сүрөттөлгөн. Драмада тышкы кагылыштар менен бирге каармандын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан психологиялык процесстер ишенимдүү берилген. «Атабектин кызынын» жарыкка келиши кыргыз драматургиясында тарыхый көркөм өнүгүүнүн бийиктөөсүнүн законченемдүүлүгүн мүнөздөйт.

Адабияттар:

1. Токтоболот Абдымомунов. «Окурмандын китеп текчеси» сериясы: 18-том. Б.: Принт-экспресс, 2016, 642 б.

2. К. Артыкбаев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» - 1992

3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987.

7-тема. Т. Касымбековдун “Келкел” романы

“Келкел” романы – көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Бул чыгарма 1860- жылдан тартып Октябрь революциясынын жеңишине чейинки узак убакытты ичине камтыйт. Көрүнүп тургандай, роман кыргыз элинин тарыхый тагдырындагы эң бир маанилүү, эң бир орчундуу этаптык окуяларды көркөм чагылдырат. Ошондуктан сүрөттөлгөн турмуштук окуялар да мүнөзү жагынан ар түрдүү, ар кыл. Турмуш- тиричилик, этнографиялык

сценалардан тартып, тарыхый- революциялык эпизоддорго чейин баяндалат. Романдын көп пландуу сюжеттик курулушунда Фрунзе, Токтогул, Курманжан датка, Мадамин бек, Аман палван сыяктуу тарыхый адамдар менен бирге, толуп жаткан ар түрдүү тагдырлар көрсөтүлөт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөөдө, мезгилдин эң бир түйүндүү маселелерин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган.

Чыгарма Курманжан датканын чоң жайлоодон күздөөгө көчүп келе жаткан жай турмушун сүрөттөө менен башталат. Курманжандын жашоосунда дайыма “кара көлөкөдөй” “ээрчиген өз баргысы Карасакалдын чыккынчылыгынын айынан эч күнөөсүз Камчыбектин дарга асылышы, Алымбек датканын башын Чотон аттуу баш кесердин кыя чабышы, Алымбек датканын көзү өткөндөн кийин “Алай ханышасы” аталып кыргыз элинин тарыхында биринчи аял башкаруучу ошондой эле элди ошол тарыхый шартка жараша башын кошуп башкара билген жана бөөдө кырылуудан сактап калган кыраакы аял катары образы ар тараптан өтө таасирдүү, кызыктуу сүрөттөлгөн. Өзгөчө кичи улуу Камчыбек дарга асылып жатканда айрылуу, татыктуу тарбиясына сыймыктануу, элдин тынччылыгы үчүн ошол чечимдин туура болгонун баарын бирдей көтөрө алган акылман аялдын элеси бир туруп ыйлагынды келтирсе, бир туруп сыймактануу сезими уялайт. Амир Музафар байбичени “датка” көтөрүү туурасындагы жарлык аркылуу улуу даражаны ыйгарган. “Датка” деген даража эң оболу бир вилайттын диний көсөмү, андан соң кеби эки болбой турган эл бегиси, аскербашысы да болуп саналган. Жарлык окулганда “..Мен болгону датканын жесиримин...бул элдин арасында билеги күчкө толо, башы акылга жетик азаматтары коп “.-дейт. Бирок отургандардын ар бири болгусу келсе да, Музафардын чытылган кабагын көрүп, Жаркымбай баарынын атынан ыраазылыгын билдирет. Ошентип, өзүнө-өзү эге, тыяктан орус менен да, быяктан амир менен да өз алдынча Кокон ордосунун башынан ашырып алака кыла кыла бере турган элеттин өзүнчө бир каникеси сыяктуу саясий абалга жетинген. Курманжан замандын ошол кыйын кезеңинде бөөдө каржалбай, бир колду ачып бирдемени берип, бир колду жуумп- бир демени сактап калуу абзел, кан ордодон өлө жадаган эл эч кимди ортого салбай өзүлөрү оруска өтүп кетишсе, ким тосот? Кармаш – бөөдө кан – төгүш, а күлө багыш-заман көчүнүн катуу багыт кыйын бурулушунда элдин амандыгын, уюткусун сактап калыш, -деп чечкен. Ал гана эмес ал эне катары мыкты тарбиячы экендигин Камчыбектен калган Кадыр менен Азиздин кулагына ар түрдүү таалимдерди куюп, ойноп жаткандарында да: “Ушул бала күнүндө оюн тартибин сактабаган кийин эрезеге жеткенде адилеттик дегенди сезбей, ээн баш өсүп калат, а кычамдык карөзгөй кылат, -” деп тарбиялаган саптардан окуйбуз.

Адабияттар:

1. Тандалган чыгармалар Ф, Мектеп басма 1990-ж
2. Т. Касымбеков Келкел Бишкек Шам басмасы 2000-ж

3. К. Артыкбаев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы”- 1992
4. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987.
5. Интернеттеги шилтемелер
6. "Келкел" тарыхый романы

8-тема. Кыргыз сатирасынын бийик чокуларынын бири-Мидин Алыбаев

Кыргыз элине таанымал акын Мидин Алыбаев адабият дүйнөсүнө отузунчу жылдары келген .Анын чыгармачылыгы педтехникумда окуп жүргөндө башталган ,ал жыйырма жашында алгачкы “Бактылуу жаштык “ аттуу ырлар жыйнагын 1937- жылы жарыкка чыгарган .Ушул жыйнакка “Бактылуу жаштардын жаш акыны”деп кириш сөз жазган К.Маликов Мидинди келечегинен көптү үмүттөндүргөн жаш акын катары баалаган. Ошого удаа эле Мидиндин “Ырлар жыйнагы”(1938 ,”Жомокчу мерген “(1939) аттуу китептери жарык көргөн.

Улуу Ата Мекендик согуш башталган мезгилинде бүткүл совет эли сыяктуу эле акындын да патриоттук сезими ого бетер курчуп , туулган жерди ,Ата мекенди коргоо ,душманды жек көрүү,аны талкалоо кечиктирилгис милдет болуп тургандыгын ал өзүнүн ырларында ачык жана таамай айта алды . “Ант” деген ырындагы лирикалык каарман мекен –эненин берген сүтүн актоочу мезгил келгендигин билдирип ,кашык каны калганча күрөшүп,аны коргоого ант берет .Бирок согушта кыйроо ,бүлүнүү, чексиз кан төгүүлөр,кырчын өмүрлөр кыйылаары көп болоорун эскертет. “Ыйлабачы “ деген ырын көңүл айтуу ,сооротуу , кайрат берүү мазмунунда жазып, керектүү сөздөрдү таап айта алган.

Ыйлабачы !

Кайгыны ичке батыргын .

Сабыр кылчы ,

Айтканын ук акындын :

Коркок бирөө

Коюнунда жатканча

Аты жакшы

Жесири бол баатырдын!

М.Алыбаев эл ,жер ,мекен тууралуу ырларды жазганда жөнөкөй ,бирок терең маанилүү сөздөр менен окурмандын жүрөгүнө жетет.Мына ушундай жөнөкөй жана мазмундуулугу менен акындын ырлары жагымдуу.

Акындын сүйүү лирикалары кыргыз адабиятында өзгөчө орунду ээлейт.Анын махабат лирикаларына обончулар обон жаратып карапайым адамдардан тарта белгилүү артисттер аткарып жүрүшөт, бул –адамдардын жан дүйнөсүн терең түшүнө алуу,махабат сезиминин ыйыктыгын . сүйүүнүн тазадыгын ,назиктигин кадырлоо, сыйлоо.

Сатира жанрында 1957-жылы жарык көргөн “Ак чүч”

аттуу сатиралык ,лирикалык ырлар жыйнагы акындын атын чыгарды.Акындын талантында тубаса сатиралык ,юмордук касиеттердин болгондугу жөнүндө замандаштары эскеришет.

М.Алыбаевдин канында кайнап турган сатиралык көрөңгө “Чалкан “журналында иштеп турган мезгилинде аябай өөрчүгөн. “Осмонаалы жөжүй”, “Дүжүр Букка” өңдүү фельетондору ,”Ак чүч”, “Бюрократ “ атуу сатиралык ырлары турмуш тиричиликте колдонулуучу тамаша сөздөргө айланып кетти .

4. **Райкан Шүкүрбеков** таланттуу драматург,акын-сатирик жана котормочу катары өз орду бар жазуучулардын бири болуп эсептелет .Ал 1913 –жылы азыркы Талас областынын Кара –Буура районуна караштуу Ак- Чий айылында туулган. 1923-26- жылдары казак тилинде билим алган .Окуунун казак тилинде болушу Абайдын котормосундагы Пушкиндин,Крыловдун чыгармалары менен эртерээк таанышууга жана чыгармачылык шыгынын ойгонушуна өбөлгө түзгөн. 1929-жылы Фрунзе шаарындагы , ал учурдагы бирден –бир маданий – агартуу иштерине кадрларды даярдоочу педагогикалык техникумга келип кирип ,1933- жылы ийгиликтүү бүтүрүп чыккан. Бул техникум К.Жантөшев ,К.Маликов ,М.Элебаев ,М .Токобаев ,Ж.Бөкөнбаев сыяктуу кыргыз профессионал жазма адабиятынын улуу муундары сыяктуу эле Райкан Шүкүрбековдун да көркөм шыгын ойготкон адабий бешиги болгон.Ал чыгармачылык ишин ушул техникумда окуп жүргөн жылдарында баштаган . 1929-жылы “Жаркынай “деген аңгемеси “Жаңы маданият жолунда “ журналына жарыялануу менен алгачкы чыгармачылык тушоосу кесилген.

Р.Шүкүрбеков кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында сатира жанрынын алгачкы кирпичтерин коюшкан авторлордон.Ал адабиятыбыздын тарыхында сатирик катарында көрүнүктүү орунда турат .

Райкандын сатираларында жашоо-тиричилик маселеси басымдуу орунду ээлейт.Коомго ,элге ак дили , ниети менен кызмат кылууну унуткан , коомдук менчикти өз кызыкчылыгы үчүн алдым-жутумдук менен пайдаланган,дүйнөкор,бюрократ,паракор жетекчилер ,өткөн замандын терс жактарын али өз айдасы үчүн пайдаланган эскичилдер,”иттен көлөкө талашкан “ жалкоо, бекерпоздор ,халтурщик жазуучулар , кыскасы ,коомго ак ниет кызматы , адал эмгеги менен салымын кошуп ,түз сүйлөп , ар ишке туура мамиле жасап,өзүнүн бакыт- ырыскысын күжүрмөн эмгектен адамдарыбыздын максатына кедерги болгондор Райкандын сатираларында куйкум сөздүн өртүнө чалдыгышып ,ар тараптуу мыскылга алынат.”Ала-Тоону алты араба кылып жазган”,анысына насвайчылар насвайын ороп саткан,гүлдү түрдөп терип ,”карындаштардын кашын ырдап жүрүп, каармандарын унутуп калган””чыгармачыл” адамдар “халтурщик досуна “сатирасында катуу сынга алынат.”Жададым кооз үндөн “,”Кой коз деле жакшы”,”Жиндинин сөзү”,”Сен эмеспи”,”Өзүбүздүн Мишка”,”Тим койсо экен жайына “,”Ырдабай турбайт”Лирика”,”Буттун шору”,”Талбас моюн

“жана башка сатираларында жасакерлик ,көшөкөрчүлүк ,кошоматчылык күйдүргү,курч сөздөрдүн күчү менен катуу сынга алынып ,нукура сулуулук,кооздук ,жупунулук,кичи ейил карапайымдык даңазаланат.Өзүнүн көмөчүнө күл тарткан ушакчылардын мүнөзү”Буттун шору” сатирасында жасалмалуулук, Коенкөзов ,Конокбаевдердин сатиралык портреттери аркылуу даана тартылып ,мыскылга алынган.

Адабиятчы –окумуштуу К .Артыкбаев сатирик жөнүндө төмөнкүдөй пикирди айтат:”...Райкандын сатиралары башкалардан күйдүргүлүү,мыскылдуу , күлкүлүү, куйкум сөздөргө жык толгону менен кескин айырмаланып турат. Юмор сатиранын өңүн ачкан ,ага күлкүлүү сөздүн жардамы менен курч мүнөз берген эң башкы көркөм каражат эсептелет . Акындын тамсилдерин, какшыктарын, пародиялары, учкул сөздөрүн,термелерин, интермедияларын, пьесаларын окуган, уккан же көргөн адам аргасыз мыйгынан жылмаюуга, кээде көзүнөн жаш чыкканча күлүүгө мажбур болот. Райкандын куйкум сөздөрү жылт этип кайра өчүп калуучу кандайдыр бир жеңил күлкү эмес, алар биздин коомго жат ,терс көрүнүштөрдүн сай-сөөгүн сыздатып, чучугуна жеткен курч сатира .(“Кыргыз совет адабиятынын тарыхы”,Фрунзе,”Мектеп” ,1982 ,393-394-беттер).

Райкан Шүкүрбековдун коомго ,этика-моралга бөгөт болуучу жогоркудай сатиралык чыгармалары бүгүнкү күндө да өзүнүн курч маанисин сактоодо.

5. Байдылда Сарногоев

Акындын мектепте окуп жүргөн мезгилде жазган ырлары орто мектептин чегинде гана кала бербестен,кыргыз жазма профессионал поэзиясын түптөшкөн акындардын көзүнө чалдыгып,алардын колдоосуна ээ болуп, эл арасына таркайт.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы жыйырма жаш курагында “Шумкар” деген ат менен жарык көрдү.

1961-жылы жарык көргөн “Ак калпак” ырлар жана поэмалар жыйнагында саясий-социалдык лирикалар менен катар таланттуу жазылган граждандык,пейзаждык,сүйүү ырлары басымдуу орунду ээлейт.Сатиралык мүнөздү ичине алган,бирок жумшак юмор менен сүрөттөлгөн,ачуу чындыкты жумшак күлкү менен ажарын ачкан ырлары да кеңири.

Акындын сатирага мындай мамиле кылышы окурман журтчулукту кайдигер калтырбагандыктан,ушундай мүнөздөгү айрым ырларына (“Селки,бозой ырдашат”,”Таң калам”)обон чыгарылып,тамашалуу ыр катарында эл арасында ырдалып жүрөт.Б.Сарногоевдин чыгармачылыгында маанилүү орунду ээлеген достук азилдер да “Ак калпак” ырлар жыйнагынан бери карай кандайдыр бир жаңы түскө ээ болуп,өзгөчө кайталангыс касиетке ээ.Акындын тандаган темасы боюнча кандайдыр бир окумандын жүрөгүнөн түнөк тапкыдай жандуулукту камтып,айрым учурда жумшак юморду жетекчиликке алып,сезимтал кыялга аралаш “бырс” күлүүгө шарт түзөт.

Акындын “Ашуудан берген отчетум” ыр жыйнагы “Ар кыл ырлар”,”Арноо жана каалоо ырлары”,”Махабат ырлары”,”Юмор жана сатира

ырлары”, ”Поэмалар жана термелер”, ”Жаңы ырлар жана ода” деген бөлүмдөрдөн турат.

М.Алыбаев, Р.Шүкүрбековдор менен мамилелеш болду. Алардын сүйлөгөн сөзүн, турмуштук терс көрүнүшкө карата мамилесин жакын үйрөнүп, коомго карата акынга таандык ачык-айрымдыкты дал ошолордон алды, өздөштүрдү. Б.Сарногоевдин сатира жана юмор ырларындагы негизги өзгөчөлүк андай ырлардын ар биринде акындын өзүнүн терс көрүнүштөргө карата мамилесин, ал гана эмес жакпаган нерсеге карата кыял-жоругун да чагылдырып жибергени бар. Акын коомдогу терс көрүнүштү сыноодо кандай кечиримсиз болсо, өзүнө карата да ошондой. Анын натыйжасында башкалардын кыял-жоругун, жүрүш-турушун кандай күйдүргү сөздөр менен шылдыңдаса, өзүн, жеке турмушун, кетирген кемчиликтерин да андан кем эмес сынга алат. ”Сенди унутуп коюптур” ырында кошоматчылыкты сынга алып, бүгүнкү турмушта ал жөнөкөй эле терс көрүнүш гана болбостон, адат катары калыптанып баратканына токтолуп:

Пайдаланылган адабияттар:

1. Егиналиев .С. Райкан Шүкүрбеков Ф. Мектеп 1971
2. Шүкүрбеков .Р. Мидин Ф. Кыргызмамбас ,1961
3. Карымшаков С. Көркөм сөз күчү. Ф. Мектеп 1978.
4. Артыкбаев .К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы Ф. Мектеп 1982
5. Алыбаев .М. Чыгармалар жыйнагы
6. Сарногоев .Б чыгармалар жыйнагы .

9-тема. Ч. Айтматов жана балдар адабияты.

Балдар адабияты- жалпы көркөм адабияттын өрүштүү бир бөлүгү жана жаралуу, жетилүү, өркүндөө таржымалы боюнча датагдырлаш. Учур талабы, турмуш агымы менен жылоолош болуп, коомдук мамилелерди, табигый кубулуштарды, объективдүү чындыкты, типтүү көрүнүштөрдү реалдуу чагылтатурган көркөм изденүүлөрү жана чыгармачыл башкы багыттары жагынан да эриш-аркак.

Жалпы адабиятта чоң кишилердин, балдар адабиятында негизинен балдардын турмушуиликтөөгө алынса да, экөөнүн тең предмети-адам. Ошондуктан экөө тең бүтүндөй коомдук мамилелердин жыйындысын көркөм элестетет.

Ошентсе да, балдар адабиятынын өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчүлүктөрү бар. Аларбаарыдан мурда окурмандардын жаш өзгөчөлүгүнөн, билим, тарбия берүү талабынан келип чыгат. Демек, балдар адабияты жаш муундарга үзүрлүү тарбия берүү максаты боюнча педагогика менен психологияга да тутумдаш.

Адабияттын алпы болгон залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов да балдардын жан дүйнөсүнө сүнгүп кирүү менен бир катар чыгармаларында башкы

кейипкер катары балдардын дүйнөсүн ачып берген. Айтматовдун атайын балдар үчүн жазылып, балдарга арналган "Уламыштар жана жомоктор" аттуу китеби жарыкка чыккан. Китепке жазуучуга кичинекей кезинде чоң апасы айтып берген айрым жомоктор, өз чыгармаларына кирген уламыштар жана Айтматов өзү жазган жомок киргизилген. Алардын арасында буга чейин жарык көрбөгөн эки жаңы чыгармасы бар. Ошол эле учурда буга чейин башка тилде жарык көрүп, кыргыз же орус тилинде чыкпай келген жомоктору да камтылган. Китепте маңкүрт тууралуу легендага басым жасалган жана кыргыз окурмандары окуй элек жомоктору бар.

Китеп жалпы жонунан сегиз көлөмдүү жомоктон турат. Жыйнак жазуучуга чоң апасы Айымкан айтып берген "Үч жарды эже-синди" аттуу кадимки элдик жомок менен башталат. Андан ары "Чыпалак бала", "Бугу эне", "Карагул", "Маңкүрт", "Алтынчы жана жетинчи", "Акбара" сыяктуу уламыштар кирген.

Улуу жазуучу китепке кирген жомоктордун бирин кезинде өзүнүн балдары үчүн атайын кызы Ширинге, уулу Элдарга арнап, заманбап жомок жазып берген экен, "Портфелчен маймыл" деген. Бул жомокто башкы каармандар - Ширин менен Элдар. Жазуучу зоопаркка балдарын алып барса, балдары ал жерде темир тордо камалып турган маймылдарды аяп, алардын эркиндикте жүрүшүн каалашат. Анан жомокто эки бир тууган кароолчунун жардамы менен маймылдарды куткарышат. Бул сюжет жомокто кенен берилген.

"Портфелчен маймыл" жомогунда Айтматов өзүнүн уулу менен кызын баш каарман кылып алып, жалпы балдарга жапайы жаныбарлар адамдардын жардамы жок эле жашай ала турганын түшүндүрүп, андыктан табиятка зордук-зомбулук кылууга болбой турганын айткан.

Балдар жазуучусу Жылдыз Акаеванын айтымында, адабиятчылар арасында Чыңгыз Айтматовдун балдар адабияты жаатындагы чыгармалары анча айтылбаганы менен, залкар жазуучу бул багытта да башкаларга окшобогон көркөм мурастарды калтырган:

- "Чыпалак бала" элдик жомок эмеспи. Аны залкар талант Чыңгыз Айтматов сонун кылып өздөштүрүп, жаңылап, сюжеттин үмүт отун жандырып кайра алып чыкты. Бирок мен бир жылдары Айтматов орусиялык журналисттин: "Балдар үчүн жазган чыгармаларыңыз барбы?" деген суроосуна: "Мен балдар үчүн жазбайм. Себеби балдар адабияты башка планета", - деп жооп бергенин билем. Акаеванын пикиринде, Айтматов "Эрте келген турналарда" өспүрүмдөрдүн ой жүгүртүүсүн, ички дүйнөсүн ачып берсе, "Атадан калган туяк", "Ак кеме", "Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт" сыяктуу чыгармаларынын дээрлик ар биринде балдарды каарман кылып алып, алардын жан дүйнөсүн чагылдырган.

Адабияттар:

1. Балдарга арналган салт жана фольклор. - Б., 2000. - 124 б.

2. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык жолу. - Ф.: Мектеп, 1988. - 63 б.
3. Айтмат Чыңгыздын он томдук жыйнагы: 6-том аңгемелер-Бишкек, 2013. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987

10-тема. Кыргыз аялдар поэзиясы

Майрамкан Абылкасымова

Сагын Акматбекова

Карагулова Роза

Кыргыз аялдар поэзиясы ХХ кылымдагы кыргыз профессионал адабиятынын маанилүү жана бараандуу бир бөлүгү болуп эсептелет. Эгерде кыргыз адабияты өзүнүн өнүгүш тарыхында кайсы бир ийгиликтерге, бийиктиктерге жетишкен деп эсептесек, анда ал ийгиликтерге кошкон аял затынын өзүнчө салымы болгондугу талашсыз. Албетте, кеп мында адабиятка гендерлик көз караштан мамиле кылып, “эркектер жараткан адабият” же “аялдар жараткан адабият” деп ажырым коюуда эмес. Болгону заман шартынан тышкары этникалык менталитет менен адеп-ахлактын таасири өтө күчтүү фактор болгон кыргыз коомунда алсыз жыныстын өкүлдөрү өздөрүндөгү чыгармачылык башталышты кандайча ишке ашырып, андан аркы процессте ал башталыш кандайча улантылып кеткендигин ачып берүү зарылдыгы бар.

Аял затынан чыккан калемгерлердин адабият майданына кошулушу – бул өзүнчө тарых. Кыргыз адабиятынын алгачкы учурунда, 50-жылдарга чейин акын аял затынын ичинен окурмандарга бир гана Н.Жетикашкаеванын ысымы жакшы белгилүү болгон. Кийинчерээк, 50-жылдардын ортосунан тартып, совет доорунун 60-80-жылдары, андан кийин убакыттын өтүшү менен алардын саны арбыш жүрүп отурган.

Колдонулган адабияттар:

Абдыкеримова, С. Талант толкуну. – Ф.: Кыргызстан. 1988. – 104 б.

Артыкбаев, К. ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б., 2004.

Байгазиев, М., Касымалиева С. Үнсүз кыйкырык. – Б., 1996.

Ибраимов, О. Көз караш. – Ф.: Кыргызстан. 1985.

Карагулова, Р. Капчыгай. – Б.: Адабият. 1991.

Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-том. – Ф.: Илим. 1987. – 821 б.

Эркебаев, А. Малоизученные страницы истории киргизской литературы. – Б.: ЖЭКА ЛТД, 1999.

<http://gumilevica.kulichki.net/EAB/eab02.htm>

11-тема. М.Байжиевдин “Ар бир үйдө майрам” драмасы

Драманын интригасы. Драмадагы сюжеттик линиялар. Сюжеттик линияларда көтөрүлгөн нравалык принциптер. Каармандардын типтери. М.Байжиевдин чыгармаларындагы инсан концепциясы.

Адабияттар:

1. Ар бир үйдө майрам: Драмалар. – Ф.: Кыргызстан., 1980. – 316 б
2. М.Байжиев сахнада: Пьесалар. – Б.: Седеп фондусу, 2006. – 542 б
3. Словарь иностранных слов: 3-е изд.-М.:Рус.яз.-Медиа, 2005.-817 стр.
4. А.Г. Нарозя Поэтика драматургии **Мара** Байджиева Монография
Научный редактор профессор В.И. Шаповалов «Туран» Бишкек
2014 –1– УДК 821/821.0 ББК 83.3 Ки Н 30.
5. ru.wikipedia.org.байжиев

12-тема. Омор Султанов “Чарчоонун 100-ыры”

“Чарчоонун 100-ыры” » поэтикалык цикли кыргыз улуттук поэзиясын формалык да, мазмундук да жактан жаңы деңгээлге алып чыккан китептерден болду. Омор султановдун “Чарчоонун 100-ыры” поэтикалык цикли акындын басып өткөн өмүрүн, акындын ой-мүдөөсүн, кыялдарын, көз карашын, жашоо кредосун, умтулууларын, тутунган идеалдарын, жашоо образын чагылдырган чыгарма. Бул поэтикалык циклде акындын инсандык деңгээли ачык -айкын көрүнүп турат. Омор Султановдун не салттуу, не эркин формада жазылган, не улуттук, не жалпы адамзаттык темаларга арналган болсун, поэзиясынан – заман менен дайыма үзөнгүлөш жүргөн, доор күрөөсүн кармаган, планетардык масштабда ойлонгон-толгонгон чабыттуу эпик, чебер лирик сүрөтчү-атуулдун бейнеси таасын тартылат. Омор Султановдун ысымы, тушунда, Совет поэзиясынын ири өкүлдөрү Андрей Вознесенский, Евгений Евтушенко, Бэла Ахмадулина, Олжас Сулайманов, Юстинас Марцинкявичус сыяктуу акындардын сабында бирге аталып, «алтымышынчылардын» катарында кыргыз жылдызын балбылдатып жандырып турушу мезгилдин ага берген адилет баасы болгон.

Акындын бул ырларында анын кулк мүнөзү, дегеле адамдардын ар кыл мүнөздөрү, аялдардын табияты, тарых, согуш, бала чак, сүйүү, турмуш, тагдыр, экология, үй-бүлө көйгөйлөрү туурасында ой толгоолор ачык, жөнөкөй жеткиликтүү тил менен берилген. Ырдын өзгөчө бир эркин (верлибр – фр.либре - эркин) салттуу туруктуу рифмаларга жана метрикага негизделген эмес, интонациялык-синтаксисттик негизде жазылган ырлар түрүндө жазылган.

Адабияттар:

1. Чарчоонун жүзүнчү ыры: Ырлар, поэмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 288 б.
2. Жан берели сүйүүгө: Роман, поэмалар, ырлар. – Б., 2003.

13-тема. Шайлообек Дүйшеевдин саясий ырлары.

Шайлообек Дүйшеевдин саясий ырларынын катарын кайра куруу жана эгемендиктин алгачкы жылдарындагы кыргыз элинин коомдук саясий, социалдык-экономикалык абалын, баалуулуктарын, турмушка болгон көз карашын, демократиянын, сөз эркиндигин алгачкы белгилерин, социалистик

көз караштын, компартиянын коомдун өнүгүшү үчүн жараксыз, жөндөмсүз, булганган, формалдуулугу күчөгөн абалга келгендигин чагылдырган ырлар түзөт. Күчтүү саптар, чукугандай табылган сөздөр, өзүнөн мурунку акындардын баяндоо ыкмасынан таптакыр айрымаланып турган стили, уйкаштыктарынын, муун ыргагынын ар түрдүүлүгү эркиндик, улут кызыкчылыгы үчүн кайдыгер карабай, улуттук дөөлөттөргө кыянаттык мамиле жасабай, элди ойгонууга чакырууда абдан натыйжалуу метод болгондугун дароо байкоого болот.

“Кайдыгерлик”, “Ысык-Көлдү сакта дейсиң”, “Эне тилин унуткандар”, “Эштек”, “Кыянаттык”, “Эсиңе кел” ырларында совет бийлигин айрым кемчиликтери, партиянын ошол учурдагы абалы, кыргыз совет адамынын типтүү образдары, эне тил маселеси, улут тагдыры абдан таамай, жаап-жашырылбастан, жымсымалданбастан ачык айтылган. Анткен менен ар бир аталган ырдын өзүнчө көтөргөн жүгү бар. Бир эле темада жазылса да, сүрөттөө объектиси ар бөлөк.

Адабияттар:

1. "Аптап" ырлар жыйнагы. Фрунзе, 1985.
2. Кайдыгерлик: Ырлар. – Ф.: Адабият, 1991. – 80 б.
3. “Эки дөөнүн күрөшү”. Бишкек, 2010. "Турар" басмасы.

14-тема. Акбар Рыскуловдун «Атакенин Акболот» көркөм-тарыхый үчилтик романы

XVIII кылымдардагы Борбор Азиядагы оор тарыхый кырдаал; кыргыз элинин калмак-казак баскынчылары менен күрөшү; Атаке бийдин дипломатиялык ишмердүүлүгү; кыргыз баатырларынын жана тарыхый көрүнүктүү инсандардын бейнелери; романдагы уламыштар; романдын поэтикасы.

Пайдаланылган адабият:

1. А.Рыскулов “Атакенин Акболот”, Б.- 2012, 528 б.
2. nlkr.gov/kg/news
3. wiki-org.ru/wiki. Рыскулов